

دانشکده: علوم سیاسی، تاریخ و علوم اجتماعی
پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری
رشته: علوم سیاسی

عنوان:

نقش شیوه اجتهادی امام خمینی (ره) در تولید اندیشه سیاسی و پاسخ به مسایل سیاسی

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدجواد ارسطا

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر نجف لکزایی

نگارش:

غلام حسن مقیمی

تقدیم به :

پیشگاه آنحضرت زنجیره الهی: حضرت صاحب الامر (ع)

و
نائب برحقش: حضرت امام خمین (ره)

و
سید روح آرایان حاضر بلندش

و
خلف صالحش: مقام معظم رهبر (دام عزه)

تشکر و تقدیر:

هر امری بی لطف و مهربانی خدای یگانه به سرانجام نمی‌رسد، پس شاکر نعمت‌های الهی او هستیم.

بر خود لازم می‌دانم از همه بزرگوارانی که در مسیر نگارش این رساله همراهی کردند تا به سرانجام برسد، تقدیر و تشکر کنم. از راهنمایی‌های عالمانه و بی‌دریغ استاد گرانقدر جناب آقای دکتر محمد جواد ارسطا که با دقت وافر راهنمایی رساله را برعهده داشتند و از استاد معزز مشاور جناب آقای دکتر نجف لک زایی سپاسگزارم.

از تمام کسانی که در طول تحصیل از آنها آموختم؛ بخصوص از نقد های پیش دفاع آقایان دکتر غلامرضا بهروزی لک، دکتر نجف لک زایی، دکتر محمد تقی آل غفور و دکتر ملک افضلی که بر غنای این رساله افزودند، قدر دانی ویژه دارم.

از امور آموزش و پایان نامه دانشگاه باقرالعلوم (ع) که همواره مزاحمت ایجاد می‌کردم و از همکاری دوستانم در کتابخانه بخصوص آقایان محمد جلیلی، محمود جلیلی، محمد کمار، علی کاظمی، شهاب الدین جعفری که شرمندۀ آنان هستم سپاسگزاری می‌کنم. از آقای ولی الله کارگر که امور فنی پایان نامه را بزرگواران به عهده گرفتند متشکرم. از همه اعضای خانواده‌ام بخصوص همسر که مدیون همه آنها هستم تشکر می‌کنم.

چکیده

شیوه اجتهادی امام با نقادی اجتهاد مصطلح و با نگاه جامع و نظام وار به دین، در پیدایش «نظریه فقه حکومتی و نهادی» و نوزایی اندیشه سیاسی ایران نقش اساسی داشته است. اما با وجود اقبال فزاینده نسبت به اندیشه سیاسی امام: همچنان مبانی، مولفه ها و زوایای روشی اندیشه سیاسی امام مهجور و ناشناخته باقی مانده است. بدین لحاظ، پژوهش در زوایا و ابعاد روش اجتهاد امام، کاری بنیادی و تاثیرگذار است. از این رو مسأله این نوشتار این است که؛ چگونه می توان فرآیند شیوه اجتهادی امام را در مورد تولید اندیشه فقهی - سیاسی، مدل سازی و با مصادیق عینی نشان داد؟

این نوشتار تلاش می کند تا با «روش شناسی روش اجتهاد» که مبتنی بر «فلسفه مضاف» است، مکتب اجتهادی امام را، در عرصه تولید اجتهادی اندیشه سیاسی و پاسخ به مسایل سیاسی، مورد تامل قرار داده و مؤلفه های آن را استخراج کند.

با نگاه فرانگانه فلسفه مضاف می توان گفت که: در درون سبک اجتهادی امام خمینی (ره) چهار عنصر پویا و درهم تنیده یعنی «نص»، «موضوع»، «روش» و «افعال مکلفین» وجود دارد. این عناصر به علت داشتن مبانی و مبادی تصویری و تصدیقی خاص خود، در یک گنش و واکنش منطقی قرار گرفته و موجب تولید اندیشه سیاسی کارآمد می شود. شیوه اجتهادی امام موضوعات و افعال شهروندان را انتزاعی، فردی و ایستا نمی بیند بلکه افعال و احکام مکلفین را در درون نهادها، نظام های پیچیده اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در عرصه نظام سیاسی داخلی و خارجی مورد مطالعه قرار می دهد. با توجه به مبانی و مبادی کلامی، انسان شناختی و معرفت شناختی حضرت امام می توان گفت که: روش اجتهادی امام، نصوص و موضوعات سیاسی - فقهی را با توجه به نگاه اجتهادی جامع، از مجرای آرمان ها و واقعیات، حق و تکلیف، جمهوریت و اسلامیت، مشروعیت و مقبولیت، فطرت مخموره و فطرت محجوبه مورد مطالعه قرار می دهد. از این رو؛ تولید امر سیاسی «دووجهی» لازمه گریز ناپذیر آن است. اما این دوساحت وقتی به نظریه حکومتی امام (فقه حکومتی جامع) می رسد عملاً ساحت واحد می یابد یعنی مفاهیم به ظاهر متعارض (به عنوان مطالعه موردی: مشروعیت و مقبولیت) در درون حکومت ولایی ایشان به همنشینی و هم آوایی می رسند.

واژگان کلیدی: اجتهاد پویا، اندیشه سیاسی، مسایل سیاسی، موضوعات سیاسی، نص، فلسفه مضاف

فهرست مطالب

بخش اول: کلیات و چارچوب نظری

فصل اول: طرح تحقیق ----- 2

- 1- بیان مسأله----- 3
- 2- اهمیت و ضرورت پژوهش ----- 5
- 3- سابقه پژوهش ----- 6
- 4- اهداف پژوهش ----- 8
- 5- سؤال اصلی پژوهش ----- 11
- 6- سئوالات فرعی ----- 11
- 7- فرضیه پژوهش ----- 12
- 8- نوآوری پژوهش ----- 12
- 9- پیش فرض ها ----- 15
- 10- روش، متغیرها و مفاهیم پژوهش ----- 16
- 11- سازمان دهی پژوهش ----- 17

فصل دوم: چارچوب مفهومی و نظری ----- Error! Bookmark not defined.

گفتار اول: چارچوب مفهومی ----- Error! Bookmark not defined.

- 1- مفهوم نقش ----- Error! Bookmark not defined.
- 2- مفهوم شیوه ----- Error! Bookmark not defined.
- 3- مفهوم اندیشه سیاسی ----- Error! Bookmark not defined.
- 4- مفهوم مسایل سیاسی ----- Error! Bookmark not defined.
- 5- مفهوم «اجتهاد» در شیوه اجتهادی امام خمینی ----- Error! Bookmark not defined.
- 1-5- موضوعات سیاسی ----- Error! Bookmark not defined.
- 2-5- نص ----- Error! Bookmark not defined.
- 3-5- احکام الزام آور سیاسی ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-5- ادوار و سیر تحول اجتهاد ----- Error! Bookmark not defined.

گفتار دوم: چارچوب نظری و روش پژوهش ----- Error! Bookmark not defined.

- 1- مدخل ----- Error! Bookmark not defined.
- 2- روش ها و رویکردهای اجتهادی ----- Error! Bookmark not defined.
- 3- در جستجوی «روش و مدل پژوهش» به منظور فهم شیوه اجتهادی امام ----- Error!

Bookmark not defined.

- 1-3- روش شناسی روش اجتهاد ----- Error! Bookmark not defined.

2-3- فلسفه مضاف-----Error! Bookmark not defined.

3-3- فلسفه روش اجتهاد پویا -----Error! Bookmark not defined.

بخش دوم: تبیین مؤلفه‌ها و ویژگی‌های شیوه اجتهادی امام خمینی (ره)

درآمد-----Error! Bookmark not defined.

فصل سوم: نقش موضوع شناسی در شیوه اجتهادی امام خمینی (ره) Error! Bookmark not defined.

مقدمه-----Error! Bookmark not defined.

1- مفهوم موضوع شناسی -----Error! Bookmark not defined.

1-1- معنای لغوی -----Error! Bookmark not defined.

2-1- معنای اصطلاحی-----Error! Bookmark not defined.

3-1- استعمال و موارد کاربرد-----Error! Bookmark not defined.

4-1- نسبت «موضوع» با واژه‌های مرتبط -----Error! Bookmark not defined.

1-4-1- متعلق-----Error! Bookmark not defined.

2-4-1- مصداق موضوع -----Error! Bookmark not defined.

2- اقسام موضوع-----Error! Bookmark not defined.

1-2- مستنبطه -----Error! Bookmark not defined.

2-2- عرفی عام-----Error! Bookmark not defined.

3-2- عرفی خاص (تخصصی) -----Error! Bookmark not defined.

3- مرجع تشخیص موضوعات احکام سیاسی -----Error! Bookmark not defined.

1-3- موضوعات مستنبطه شرعی-----Error! Bookmark not defined.

2-3- موضوعات صرفه (عرفی عام) -----Error! Bookmark not defined.

1-2-3- فهم «مفهوم» واژه‌های استعمال شده در ادله و نصوص -- Error! Bookmark not defined.

2-2-3- فهم «مصادیق» استعمال شده در ادله و نصوص-----Error! Bookmark not defined.

3-3- موضوعات مستنبطه عرفی (عرفی خاص)-----Error! Bookmark not defined.

4- ویژگی‌های «موضوعات سیاسی» از منظر امام-----Error! Bookmark not defined.

1-4- تحوّل و تبدل -----Error! Bookmark not defined.

2-4- سیالیت (تحول مستمر موضوع) -----Error! Bookmark not defined.

3-4- «سیستمی» بودن -----Error! Bookmark not defined.

4-4- تأثیر «انقلاب اسلامی و حکومت اسلامی» بر موضوعات احکام-----Error! Bookmark not defined.

5-4- «نهادی» و جریانی بودن -----Error! Bookmark not defined.

6-4- تأثیر مؤلفه «مصلحت» بر موضوعات احکام-----Error! Bookmark not defined.

7-4- پیوند با «علوم انسانی» و نظریه‌های علمی-----Error! Bookmark not defined.

5- نتیجه گیری -----Error! Bookmark not defined.

فصل چهارم: نقش نص شناسی در شیوه اجتهادی امام خمینی (ره)

not defined.

1- مدخل Error! Bookmark not defined.

2- مفهوم شناسی Error! Bookmark not defined.

1-2- مفهوم نص Error! Bookmark not defined.

1-1-2- واژه نص Error! Bookmark not defined.

2-1-2- معنای اصطلاحی نص Error! Bookmark not defined.

2-2- مفهوم منابع Error! Bookmark not defined.

3-2- مفهوم حکم Error! Bookmark not defined.

1-3-2- معنای لغوی حکم Error! Bookmark not defined.

2-3-2- معنای اصطلاحی حکم Error! Bookmark not defined.

3-3-2- موارد استعمال و کاربرد حکم Error! Bookmark not defined.

حکم در اصطلاح اصولی Error! Bookmark not defined.

حکم در اصطلاح قضایی Error! Bookmark not defined.

حکم در اصطلاح فقهی (فتوا، تکلیفی، وضعی، حکومتی، ولایی) Error! Bookmark not defined.

Bookmark not defined.

حکم اولی و ثانوی Error! Bookmark not defined.

2-4-3- فرق «حکم حکومتی»، «فقه حکومتی» و «فقه حکومت» Error! Bookmark not defined.

not defined.

3- ویژگی‌های «نص شناختی» امام Error! Bookmark not defined.

1-3- رویکرد حداکثری به دین Error! Bookmark not defined.

2-3- نگاه سیستمی به نصوص (کل منسجم مرتبط به هم) Error! Bookmark not defined.

defined.

3-3- نگاه حکومتی و ولایتی به نصوص (گذر از فقه فردی به فقه حکومتی) Error! Bookmark not defined.

Bookmark not defined.

4-3- نگاه قانونی به نصوص و خطابات شرعی (نظریه خطابات قانونی) Error! Bookmark not defined.

Bookmark not defined.

5-3- نگاه دو ساحتی به نص و امر سیاسی Error! Bookmark not defined.

4- نتیجه‌گیری Error! Bookmark not defined.

فصل پنجم: ویژگی‌ها و شاخص‌های روش اجتهادی امام در ارتباط با تولید اندیشه

سیاسی و پاسخ به مسایل سیاسی Error! Bookmark not defined.

1- مقدمه Error! Bookmark not defined.

2- مفهوم اجتهاد پویا (شیوه اجتهادی امام (ره)) Error! Bookmark not defined.

3- ارتباط روش اجتهاد با دانش سیاسی جدید Error! Bookmark not defined.

1-3- ارتباط در «موضوع حکم» Error! Bookmark not defined.

2-3- ارتباط در «حکم» (باید و نیاید های سیاسی) Error! Bookmark not defined.

3-3- ارتباط در «مسأله محوری» Error! Bookmark not defined.

4-3- سیالیت و ناپایداری Error! Bookmark not defined.

- 3-5- دانش سیاسی دو وجهی ----- Error! Bookmark not defined.
- 4- شاخص‌های روش اجتهادی امام(ره) ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-1- اجتهاد و «امر سیاسی دو وجهی» (تولید اندیشه سیاسی دو ساحتی) ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-2- اجتهاد پویا و «نگاه پر رنگ به زمان و مکان» -- Error! Bookmark not defined.
- 4-1-2- مفهوم زمان و مکان ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-2-2- مواضع «تأثیرگذاری زمان و مکان» در اجتهاد ---- Error! Bookmark not defined.
- 4-3-2- موارد استفاده امام از عنصر «زمان و مکان» ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-3- شیوه اجتهادی امام و «نگاه پر رنگ عقلایی» به مباحث سیاسی Error! Bookmark not defined.
- 4-4- اجتهاد سیاسی امام و «حضور پررنگ عنصر مصلحت» در آن Error! Bookmark not defined.
- 4-4-1- مفهوم مصلحت ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-2- اقسام مصلحت ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-1-2- مصلحت کلامی ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-2-2- مصلحت فلسفی ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-2-3- مصلحت فقهی ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-3- اقسام مصالح در فقه ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-4- کارویژه و پیامدهای مصلحت فقهی ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-4-1- ولایت سیاسی فقیه (مصلحت سنجی ولایی) ---- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-4-2- ساختار حکومت (مصلحت سنجی سازمانی) --- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-4-3- مجمع تشخیص مصلحت نظام (مصلحت سنجی حقوقی) ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-4-4- مقاصد شریعت (ملاک مصلحت سنجی) ----- Error! Bookmark not defined.
- 4-4-4-5- قاعده اهم و مهم (مصلحت سنجی اجرایی) ----- Error! Bookmark not defined.
- 5- نتیجه‌گیری ----- Error! Bookmark not defined.

بخش سوم: کارآمدی شیوه اجتهادی امام «پانچ به شبهه» اندیشه سیاسی تعارض‌نا

درآمد ----- Error! Bookmark not defined.

فصل ششم: نظریه «انسان‌شناسی دو فطرتی امام» و پیامدهای سیاسی آن (پاسخ

کلامی - فقهی امام به تعارض نمای «امر سیاسی دو وجهی») - Error! Bookmark not defined.

1- مقدمه ----- Error! Bookmark not defined.

- 2- مفاهیم-----Error! Bookmark not defined.
- 2-1- انسان-----Error! Bookmark not defined.
- 2-2- اندیشه سیاسی-----Error! Bookmark not defined.
- 3- ماهیت انسان از منظر امام خمینی□-----Error! Bookmark not defined.
- 3-1- صعوبت شناخت انسان-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2- «طبیعت» انسان-----Error! Bookmark not defined.
- 3-3- «فطرت» انسان-----Error! Bookmark not defined.
- 3-4- سیالیت انسان-----Error! Bookmark not defined.
- 4- استلزامات سیاسی «نظریه دو فطرتی امام»-----Error! Bookmark not defined.
- 4-1- مستخدم بالطبع و مستهدء بالفطره (انسان مدنی دو وجهی)-----Error! Bookmark not defined.
- 4-2- سرشت نیک و طبیعت حیوانی (ساخت دو وجهی انسان)-----Error! Bookmark not defined.
- 4-3- «آزادی سیاسی» و فطرت دو ساحتی انسان-----Error! Bookmark not defined.
- 4-4- «عدالت اجتماعی» و فطرت دو ساحتی انسان-----Error! Bookmark not defined.
- 5- نتیجه‌گیری-----Error! Bookmark not defined.

فصل هفتم: پاسخ فقهی امام به تعارض نمای «مشروعیت و مقبولیت» (نظریه

«حاکمیت دو ساحتی» امام)-----Error! Bookmark not defined.

- 1- طرح مسأله-----Error! Bookmark not defined.
- 2- فرآیند استنباط فقهی و اجتهادی-----Error! Bookmark not defined.
- 3- مشروعیت سیاسی-----Error! Bookmark not defined.
- 3-1- مفهوم مشروعیت-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2- نظریه‌های مشروعیت-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2-1- مشروعیت قانونی- عرفی (عقلانیت معطوف به هدف)-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2-2- مشروعیت سنتی (سنن معطوف به رسوم اجتماعی)-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2-3- مشروعیت کاریزمایی (جاذبه‌های معطوف به شخص فرمانروا)-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2-4- مشروعیت طبیعی (حقانیت معطوف به خَلْقی)-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2-5- مشروعیت تغلّبی (فرمانروایی معطوف به زور و غلبه)-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2-6- مشروعیت قانونی- الهی (عقلانیت معطوف به فقه سیاسی)-----Error! Bookmark not defined.
- 4- ادله فقهی مشروعیت سیاسی-----Error! Bookmark not defined.
- 4-1- کتاب-----Error! Bookmark not defined.
- 4-2- سنت-----Error! Bookmark not defined.
- 4-2-1- روایت مقبوله عمر بن حنظله-----Error! Bookmark not defined.

- 1-1-2-4- بحث سندی حدیث مقبوله-----Error! Bookmark not defined.
- 2-1-2-4- بحث دلالی حدیث مقبوله-----Error! Bookmark not defined.
- 2-2-4- روایت مرسله شیخ صدوق-----Error! Bookmark not defined.
- 1-2-2-4- بحث سندی روایت مرسله صدوق-----Error! Bookmark not defined.
- 2-2-2-4- بحث دلالی روایت مرسله صدوق-----Error! Bookmark not defined.
- 3-4- عقل-----Error! Bookmark not defined.
- 1-3-4- اصل حکمت الهی و برهان نظم-----Error! Bookmark not defined.
- 2-3-4- ضرورت اجرای احکام دین در عصر غیبت امام معصوم(ع)-----Error!
- Bookmark not defined.**

- 5- مقبولیت مردمی-----Error! Bookmark not defined.
- 1-5- مفهوم مقبولیت-----Error! Bookmark not defined.
- 2-5- کارویژه‌های مقبولیت-----Error! Bookmark not defined.
- 1-2-5- تشکیل حکومت اسلامی-----Error! Bookmark not defined.
- 2-2-5- نظارت بر اعمال حکومت اسلامی-----Error! Bookmark not defined.
- 3-2-5- ثبات و استمرار حکومت اسلامی-----Error! Bookmark not defined.
- 4-2-5- تعیین ساختار و شکل حکومت-----Error! Bookmark not defined.
- 3-5- ادله فقهی مقبولیت-----Error! Bookmark not defined.
- 1-3-5- عمومات امر به معروف و نهی از منکر-----Error! Bookmark not defined.
- 2-3-5- قاعده تسلیط-----Error! Bookmark not defined.
- 3-3-5- وجوب حفظ نظام-----Error! Bookmark not defined.
- 6- نتیجه‌گیری: رابطه مشروعیت و مقبولیت-----Error! Bookmark not defined.

خاتمه: نتیجه گیری -----Error! Bookmark not defined.

- الف. جمع بندی-----Error! Bookmark not defined.
- ب. نتایج بدست آمده-----Error! Bookmark not defined.
- ج. نظریه بدست آمده-----Error! Bookmark not defined.
- د. پیشنهادات و راهکارها-----Error! Bookmark not defined.

منابع و مأخذ -----Error! Bookmark not defined.

بخش اول:

کلیات و چارچوب نظری

فصل اول : طرح تحقیق

فصل دوم : چارچوب مفهومی و نظری

فصل اول:

طرح تحقیق

1- بیان مسأله

با عنایت به اینکه مهم‌ترین رمز موفقیت امام خمینی (ره) در عرصه حکومت و جامعه، روش استنباط وی در فقه سیاسی بوده است، می‌توان ادعا کرد که شیوه اجتهادی ایشان دارای ویژگی و مؤلفه‌های کارآمد، برای تولید اندیشه سیاسی پویا، جهت نظام‌سازی و نیز پاسخ به مسایل پیچیده و سیال سیاسی - اجتماعی است.

در درون اجتهاد پویای تجزیه شده وی، چهار عنصر (حکم، موضوع، زمان و مکان، عمل مکلفین {متعلق}) مهم و درهم تنیده وجود دارد که از میان دیگر عناصر و مؤلفه‌ها، برای تحقیق حاضر از اهمیت بیشتری برخوردار هستند. از منظر امام سرشت احکام اجتماعی - سیاسی که ناظر به عمل اجتماعی - سیاسی است، در بستر سیال زمان و روابط نظام‌وار موضوع نهفته است.

آنچه امام را از فقه مصطلح و ایستا دور می‌کند، خارج کردن فقه سیاسی از دایره موضوع شناسی فقهی انتزاعی، فردی و ایستا و کشاندن آن به عرصه عمل نظام‌وار و حکومتی است. از این رو می‌توان گفت؛ زبان «اجتهاد پویا» زبان ارجاع به مصادیق و پدیده‌های اجتماعی نظام‌وار و سیستمی است. شیوه اجتهادی امام، عملاً مکلفین را محصور و محدود در عمل فردی نمی‌کند بلکه افعال و احکام عملی مکلفین را در درون نهادها، جریان‌ها و نظام‌های پیچیده داخلی و خارجی مورد مطالعه قرار می‌دهد. حضرت امام «موضوعات فقهی» را فردی و جزیره‌ای نمی‌بیند بلکه به شکل شبکه‌ای و سازه‌ای مورد مطالعه قرار می‌دهد. بدین لحاظ؛ همان طور که هم اکنون، «علم اصول» یک علم تلقی می‌شود و بعلت فاصله گرفتن ما از عصر نصوص، فراگیری آن برای فهم نصوص ضروری است، به همان نسبت، امروز «موضوع‌شناسی پدیده‌های اجتماعی و سیاسی»، به مثابه یک علم برای شناخت مصالح جامعه و حکومت و نیز

دانش فقهی کارآمد، امری ضروری و عاجل محسوب می‌شود. از این رو نخستین مسأله این نوشتار این است که؛ چگونه می‌توان این فرایند تخصصی (موضوع‌شناسی موضوعات مستحدثه سیاسی، نص‌شناسی، تطبیق آن دو به منظور استنباط احکام سیاسی) را با توجه به دیدگاه امام خمینی (ره) مدل‌سازی و سپس با مصادیق عینی، آن را نشان داد؟ چرا از منظر امام، «اجتهاد مصطلح» قدرت تولید اندیشه سیاسی و اداره جامعه و حکومت را ندارد؟^(۱) شناخت موضوعات پیچیده جامعه و سیاست، نیازمند چه مقدمات، ابزارها و نهادهایی است؟ چه علمی (غیر از علوم مقدمی متداول همچون صرف، نحو و...) در درون حوزه‌های علمیه باید رشد نماید تا اجتهاد، قدرت و توانایی حضور در روابط پیچیده حکومت داخلی و نظام بین‌المللی را دارا شود؟ مراد امام خمینی از این عبارت: البته در عین اینکه از اجتهاد جواهری به صورتی محکم و استوار ترویج می‌شود، از محاسن و روش‌های جدید و علوم مورد احتیاج حوزه‌های اسلامی استفاده گردد.^(۲) درخصوص استفاده از علوم جدید، در شیوه استنباط، چیست؟ این نوشتار تلاش می‌کند تا با مهندسی معکوس، مکتب اجتهادی امام را، در عرصه تولید اجتهادی اندیشه سیاسی و پاسخ به مسایل سیاسی، مورد تامل قرارداد و مؤلفه‌های آن را استخراج کند.

در همین راستا، با مطالعه اجمالی مدل حکومت پیشنهادی امام خمینی (ره)، با دو دسته مفاهیم تعارض نما مواجه می‌شویم که به عنوان یکی از مهمترین مسایل سیاسی در سه دهه گذشته تلقی می‌شوند. مفاهیمی همانند: ولایت و ملت، جمهوریت و اسلامیت، مقبولیت و مشروعیت، حق و تکلیف، واقعیت و آرمان و... در نگاه ابتدایی متناقض و پارادوکسیکال هستند ولی امام خمینی (ره) در تفسیر اجتهادی حکومت دینی مورد نظر خود، بر روی هر دو دسته مفاهیم تأکید و آنها را قابل جمع می‌دانستند. از این رو، وی در عرصه نظام سیاسی، معتقد به ساخت «دو ساحتی قدرت» بود. از یک سو بر حاکمیت ملت^(۳) و دولت ملی و از

1- امام خمینی، صحیفه امام، ج 21، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، 1379، ص 292.

2- همان، ص 380.

3- همان، ص 286.

سوی دیگر بر گزاره‌های ولایت، اسلامیت و حاکمیت الهی^(۱) توجه ویژه داشتند. تفسیر فقهی وی به گونه‌ای است که؛ بدون آنکه دچار تناقض گویی شود با کمک منطق «اجتهادی خود»، بین مفاهیم به ظاهر پارادوکسیکال، پیوند منطقی ایجاد می‌کنند.

بدین لحاظ این سؤال مهم مطرح می‌شود که شیوه اجتهادی امام خمینی (ره)، به عنوان دستگاه تولید معرفت و دانش سیاسی، دارای چه مؤلفه‌هایی است که کارآمدی لازم را جهت پاسخ به مشکلات و مسائل سیاسی پیچیده بر آمده از زمان و عصر مدرن و فرا مدرن را پیدا کرده است؟ به عبارت دیگر، مکانیزم «اجتهاد پویای» امام خمینی (ره)، به مثابه «متغیر مستقل»، دارای چه ویژگی‌هایی است که آن را در تولید اندیشه سیاسی و پاسخ به مسائل سیاسی جاری کشور، توانمند کرده است.

2- اهمیت و ضرورت پژوهش

این نوشتار با فرض گرفتن امکان تولید علم دینی در عرصه سیاست و اجتماع، در پی تقریر مکانیزم اجتهادی امام خمینی (ره) در مورد مسائل و پدیده‌های سیاسی است. این موضوع از زوایای گوناگون دارای اهمیت است:

یکم: مکانیزم اجتهادی امام بعثت قاعده‌مند و مدل‌واره بودن، برای زندگی سیاسی و اجتماعی بر وزان آموزه‌های دینی اهمیت فوق العاده دارد. بطور قطع عدم توجه به تولید اندیشه دینی در عرصه نیازمندی‌های نظام اسلامی جوان ایران، زمینه را برای فراموشی دغدغه‌های فقهی امام خمینی (ره) و ورود نظریه‌های سیاسی وارداتی و ترجمه‌ای و بعضاً سکولار را فراهم می‌کند.

دوم: امروز، موضوع «اجتهاد متجزی سیاسی پویا» بومی‌ترین و مطمئن‌ترین سازوکار تولید معرفت سیاسی در عرصه حقوق و تکالیف جامعه سیاسی و اشکال مختلف نهادهای رسمی و غیررسمی نظام جمهوری اسلامی است. به نظر می‌رسد که تأمل در چنین مسائل مهم و حیاتی، ضرورتی عاجل باشد.

1- همو، ولایت فقیه، قم: آزادی، [بی‌تا]، ص 44.

سوم: شیوه اجتهادی امام و جایگاه آن در تولید اندیشه سیاسی با در نظر گرفتن خصلت جامع الاطراف و نوگرایانه ای که برای فقه سیاسی فراهم آورده است درخور توجه جدی و ژرف نگری فراوان است.

چهارم: از دهه 1340 به بعد که حضرت امام به جد وارد تفکر سیاسی و پاسخ فقهی به مسایل سیاسی شد، فقه اجتهادی ایشان به طور پیوسته در کانون پژوهش ها، گفت و گو و تضارب اندیشه قرار گرفته است.

پنجم: شیوه اجتهادی امام با نقادی اجتهاد مصطلح، در پیدایش "نظریه فقه حکومتی" و نوزایی اندیشه سیاسی ایران نقش اساسی داشته است.

ششم: شیوه اجتهادی جامع امام و دانش فقهی - سیاسی ایشان بعلاّت ژرف نگری و کارآمدی، تاثیر جدی بر روی روش اجتهاد علمای ایران و جهان اسلام در حوزه اندیشه سیاسی و فقه حکومتی داشته است تا آنجا که؛ حضرت امام در میان آنان به عنوان موسس نظریه فقه حکومتی شناخته شده است.

هفتم: با وجود اقبال فزاینده نسبت به اندیشه سیاسی امام همچنان مبادی، مبانی و زوایای روشی اندیشه سیاسی امام مهجور و ناشناخته باقی مانده است بدین لحاظ پژوهش در زوایا و ابعاد روش اجتهاد امام، کاری بنیادی و تاثیرگذار است.

3- سابقه پژوهش

با مطالعه اجمالی در آثاری که با روش های مختلف به اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) پرداخته اند، می توان آنها را به سه دسته تقسیم کرد:

الف) دسته اول: برخی از آثار تلاش نموده اند تا با کمک روش های متداول و وارداتی همانند پوزیتیویستی، هرمنوتیک، پارادایم، گفتمان و انتقادی به اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) بپردازند.^(۱) این دسته از نویسندگان با نوعی تسامح و بدون توجه کافی به مبادی، مبانی و

1- به عنوان نمونه ر.ک: محمد مجتهد شبستری: هرمنوتیک؛ کتاب، سنت. عبدالکریم سروش: صراط های مستقیم. محسن کدیور: نظریه های دولت در فقه شیعه و نیز، حکومت ولایی. مهدی علی پور و حمیدرضا حسنی: پارادایم اجتهادی دانش دینی.

خاستگاه روش‌های فوق، بیشتر به دنبال تطبیق اندیشه سیاسی امام با مفاهیم و ساختارهای وارداتی و دموکراتیک، برآمدند. از این رو، عملاً از تولید دانش دینی بنحو ایجابی و با روش اجتهادی حضرت امام فاصله گرفتند. در حقیقت این پژوهش‌ها آراء سیاسی امام را در آئینه روش‌های علمی وارداتی، بازسازی کردند. این پژوهش‌ها با صبغه کلامی - تفسیری خاص، تلاش کردند تا از ادله جامعیت، اکملیت و اصول کلی اسلام، بین مفاهیم سیاسی مدرن و اندیشه اسلامی سازگاری ایجاد کنند. از این رو مهمترین ویژگی آنها تدافعی نسبت به اسلام و دفاع با کمک روش‌ها و ادبیات علمی متعارف است.

ب) دسته دوم: آثاری هستند که با صبغه فقهی - کلامی به بررسی آراء و اندیشه سیاسی امام پرداختند.^(۱) اما این تحقیقات عموماً جنبه تحلیل مفهومی داشته و بیشتر به توصیف مفاهیم حکومت اسلامی با توجه به مباحث کلامی، تفسیری و بعضاً فقهی پرداخته‌اند. اگرچه این آثار در دفاع از کلیت حکومت اسلامی و مبانی نظری آن، توفیقات خوبی داشته‌اند ولی در بررسی اصول، مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و قواعد فقهی روش اجتهادی امام خمینی و کیفیت تأثیر آن در اندیشه سیاسی، ورودی درخور، نداشته‌اند.

ج) دسته سوم: آثاری هستند که بدون التقاط و با توجه به آموزه‌های اسلامی، اندیشه‌ای و کلامی، تلاش نموده‌اند تا با شواهد قرآنی و روایی و با توجه به سیره معصومین(ع) در دولت نبوی و دولت علوی، به تبیین اندیشه سیاسی امام خمینی بپردازند. (به عنوان نمونه ر.ک: محمدحسین جمشیدی: اندیشه سیاسی امام خمینی. محمدرضا دهشیری: درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی. احمد جهان بزرگی: اندیشه سیاسی امام خمینی. یحیی فوزی: اندیشه سیاسی امام خمینی) این نوع تحقیقات رویکرد فقهی ندارند و صرفاً از زاویه اندیشه اسلامی در پی فهم اندیشه سیاسی امام هستند.

اما ادعای تحقیق حاضر آن است که اندیشه سیاسی امام با ادبیات فقهی و اجتهادی قابل ردیابی است. به نظر می‌رسد آنچه اندیشه سیاسی امام را هویت می‌دهد، روش اجتهاد پویا با

1- به عنوان نمونه ر.ک: کاظم قاضی‌زاده: *اندیشه‌های فقهی - سیاسی امام خمینی*. محمدابراهیم جناتی: *فقه و زمان*. حسینعلی منتظری: *مبانی فقهی حکومت اسلامی*، ترجمه محمود صلواتی. محمد محمدی گیلانی: *امام راحل و فقه سنتی*. علیرضا فرحناک: *موضوع شناسی در فقه «مجموعه گفتگو»*. عمید زنجانی: *فقه سیاسی*.

اصول، قواعد، شاخص‌ها و مؤلفه‌های خاص خودش است. ولذا حضرت امام در پاسخ به مسائل سیاسی اگر چه از علوم متداول و متعارف جهت تبیین اندیشه سیاسی خود بهره می‌گیرد ولی خود را ملتزم به الگوها و مدل‌های وارداتی رقیب (علمی متداول) نمی‌داند بلکه خود را ملتزم به منابع فقه و روش اجتهاد پویا که خود مبتکر آن بود، می‌داند. البته ذکر این نکته ضروری است که اندیشه سیاسی امام خمینی دارای وجوه متعدد کلامی، فلسفی، عرفانی، جامعه‌شناختی و فقهی است که در نهایت در قالب نظریه «اجتهادی جامع» و «فقه حکومتی» قابل جمع است. علت آن نیز به شخصیت علمی چند بعدی و جامع ایشان برمی‌گردد. این پژوهش تلاش دارد تا این مسأله را از حیث مؤلفه‌ها و شاخص‌های شیوه اجتهادی حضرت امام بازکاوی نماید.

4- اهداف پژوهش

یکم: اندیشه سیاسی امام خمینی، همانند بسیاری از دیگر دانش‌های سیاسی تحت تأثیر اصول، قواعد، شاخص‌ها و مؤلفه‌های روش‌مند است. از آنجایی که این مبانی و مؤلفه‌ها بعضاً پنهان هستند، مورد غفلت واقع می‌شوند. از این رو برخی، بعلت عدم توجه به آن، مسیری را طی نموده‌اند که نتیجه آن؛ قرائت‌های متفاوت و بعضاً متعارضی شده است. یکی از اهداف این نوشتار، بازخوانی مبادی و مبانی اجتهادی امام خمینی (ره) در مورد اندیشه سیاسی و حکومتی است.

دوم: آشنایی با شیوه، مدرسه و مکتب اجتهادی امام و فقهای شیعه، طرح نقاط اشتراک و افتراق آنها، به منظور ظرفیت‌سنجی آنها در مورد تولید اندیشه سیاسی کارآمد و پاسخ به مسائل سیاسی مستحدثه زمانه، از دیگر اهداف جانبی این پژوهش است؛ تا زمینه دستیابی به الگو و مدل ایجابی و کارآمد، برای تولید دانش فقهی سیاسی فراهم آید.

سوم: فرآیند بازخیزی انقلاب شیعی ایران که هم اکنون شتاب فزاینده‌ای یافته است؛ اکنون مسیر گذار، تثبیت و تکامل را طی کرده است و در آستانه تمدن‌سازی قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین الزامات تمدن‌سازی، افزایش تولیدات متنی (در عرصه اندیشه سیاسی اسلام)

بر اساس مدل‌ها، الگوها و روش‌های بومی و حوزوی است. تبیین فقهی و اجتهادی مفاهیم، عناصر و مسائل نظام سیاسی بر آمده از انقلاب و اندیشه امام، می‌تواند از قدم‌های نخست، در راه روشمند کردن مدل حکومتی و اجتهادی امام خمینی باشد.

چهارم: مدل سازی «شیوه اجتهادی امام خمینی» به منظور تولید اندیشه سیاسی، گذشته از امکان و ضرورت داشتن آن، بازکاوی اصول، شاخص‌ها و مؤلفه‌های آن جهت نشان دادن کارآمدی فقه سیاسی شیعه، نیاز امروز بیداری جهان اسلام نیز می‌باشد.

پنجم: مروری بر سیر تاریخی مسأله تولید علوم انسانی اسلامی، نشان می‌دهد که در خارج از ایران، تأملات پراکنده‌ای صورت گرفته است. در دهه هفتاد میلادی در پاکستان و مالزی حرکت «اسلامی کردن دانشگاه» از سوی برخی؛ همچون اقبال و مودودی دنبال شد. در مالزی کتاب نقیب العطاس با نام «آموزش اسلامی»، تلاش جامعه شناسان مسلمان در آمریکا و کانادا در سال 1972، همایش جهانی اقتصاد اسلامی در عربستان در سال‌های 1974 و 1978 و نیز کوشش‌های اندیشمندانی نظیر سید جمال‌الدین اسدآبادی، شیخ محمد عبده، جامعه الازهر و دیگر محافل علمی، حاکی از برخوردهای جدی در مقابل حرکت سکولار شدن دانشگاه‌ها در کشورهای اسلامی بوده است.⁽¹⁾

اما آنچه در جریان تاریخی تولید علوم انسانی نقطه عطف شد، ورود امام خمینی (ره) در این عرصه، با مکانیزم اجتهاد جامع الاطراف و تمام کردن پروژه ناتمام آنان بوده است. اگر چه ایشان در پاسخ به مسائل مستحدثه سیاسی، خود به شخصه ورود پیدا کردند ولی هنوز به شکل نهادینه شده، ابوابی همانند «فقه الاجتماع» و «فقه السیاسه»، «فقه الدوله»، «فقه نظام بین الملل»، «فقه سیاست خارجی» و... وارد دروس خارج حوزه‌های علمیه نشده است. البته امام، بعد از پیروزی انقلاب، در مناسبت‌های مختلف، به دولتمردان و دانشگاهیان رهنمودهایی داشته‌اند و به دنبال آن نهادهایی مثل شورای عالی انقلاب فرهنگی تأسیس شد. ولی به علت پیچیدگی، صعوبت و تخصصی بودن موضوع، پرونده آن همچنان باز مانده است و لذا تا

1- علیپور، مهدی و حسنی، سید حمیدرضا، *پارادایم اجتهادی دانش دینی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، 1390، صص 1-

رسیدن به مدل کارآمد و نظام سازی در عرصه‌های مختلف اجتماعی و حکومتی، فاصله زیادی داریم.

مضافاً اینکه مسأله اسلامی سازی دانشگاه بیشتر از زاویه «دینی سازی و اسلامی سازی علوم» مورد تأمل قرار گرفته است و کمتر از زاویه «تولید دانش دینی و بومی با مکانیزم اجتهادی» ملاحظه شده است. به نظر می‌رسد تأملات نخست اگر چه لازم است ولی کافی نیست. زیرا دانشی که در فرآیند و بستر فرهنگی سکولار و با مکانیزم پوزیتیویستی، هرمنوتیک، گفتمان و یا انتقادی تولید شده‌اند، صرفاً با رنگ و لعاب دینی، اسلامی نخواهند شد. چون در مقام مبادی، مبانی و ثبوت، هیچ سنخیتی با آموزه‌های وحیانی ندارند. از این رو جستجوی رابطه میان نصوص دینی و موضوعات سیاسی جاری، با توجه به تجربه موفق اجتهادی امام خمینی از مهم‌ترین ضرورت‌های فقه سیاسی، برای نظام سازی در عرصه‌های مختلف نظام جمهوری اسلامی است.

ششم: از آنجا که مهم‌ترین و مطمئن‌ترین نهاد دینی برای جامعه دین محور شیعی، فقه و فقها هستند، (اگر چه نیازمند نظریات سیاسی اجتماعی از جانب متکلمین و فلاسفه نیز هستیم که در جای خود باید بحث شود) برای تأسیس نظام سیاسی اسلامی، چاره‌ای جز مراجعه به اندیشه فقهی نیست. در واقع الگوی فقهی امام خمینی (ره) که مبشر «تمدن فقهی» در قبال تمدن علم سکولار است، امروز کارآمدترین روش برای مدیریت فقهی زندگی سیاسی مسلمانان است. البته روش امام خمینی در تولید اندیشه سیاسی، تا زمانی که در قالب «فقه الاجتماع» و «فقه السیاسه» وارد دروس خارج حوزوی و مؤسسات آموزشی و پژوهشی فقهی نشود، الزامی برای شهروندان مسلمان، در قبال حکومت بر آمده از جامعه دین دار، ایجاد نمی‌کند.

واضح است که انقطاع حکمی و فقهی (احکام تکلیفی سیاسی و اجتماعی) بین حاکمیت و ملت مسلمان، نه تنها موجب عدم مشروعیت فقهی آن می‌شود بلکه در مرحله بعد ثبات سیاسی آن را دچار چالش می‌کند و در مرحله سوم، راه برای پذیرش عدم کارآمدی فقه در اداره زندگی عمومی و قبول مدل‌های حکومتی غیر بومی را فراهم می‌کند. کما اینکه امام

خمینی (ره) به درستی خطر فوق را متذکر شدند: «باید سعی خودتان را بنمایید که خدای ناکرده اسلام در پیچ و خم‌های اقتصادی، نظامی، اجتماعی و سیاسی، متهم به عدم قدرت اداره جهان نگردد».^(۱)

هفتم: از آنجایی که رسالت دانشگاه باقرالعلوم (ع) نظریه پردازی در عرصه ایجاد پیوند بین علوم سیاسی و مبانی حوزوی می‌باشد، این تحقیق می‌تواند گامی هر چند کوچک در این خصوص باشد.

5- سؤال اصلی پژوهش

سؤال اصلی عبارت از: نقش شیوه اجتهادی امام خمینی (ره)، در تولید اندیشه فقهی- سیاسی و پاسخ به مسایل سیاسی چیست؟ و چگونه می‌توان آن را مدل سازی و با مصادیق عینی نشان داد؟

6- سؤالات فرعی

- 1- مفهوم «موضوع شناسی»، «نص شناسی»، «اجتهاد پویا» و «مسأله سیاسی» در اندیشه امام چگونه است و چه تأثیری در احکام فقهی سیاسی- اجتماعی داشت؟
- 2- ویژگی‌ها و مؤلفه‌های «رویکرد موضوع شناسی امام خمینی» چیست و چه نقشی در اجتهاد پویا دارد؟
- 3- ویژگی‌ها و مؤلفه‌های «رویکرد نص شناسی امام خمینی» کدام است؟ و چه نقشی در اجتهاد پویا دارد؟
- 4- ویژگی‌ها و شاخصه‌های شیوه اجتهادی امام خمینی (ره) در مورد تولید اندیشه سیاسی و پاسخ به مسائل سیاسی (با تأکید بر تعارض نمای مشروعیت و مقبولیت) کدام است؟
- 5- نقش مبنای کلامی- فقهی امام خمینی (ره) در تولید «اندیشه سیاسی دو وجهی» و پاسخ به شبهه پارادوکس نمای اندیشه سیاسی خودشان چیست؟

1- صحیفه امام، ج 21، پیشین، ص 218.

6- پاسخ فقهی امام خمینی (ره) به شبهه پارادوکس نمای مشروعیت الهی و مقبولیت

مردمی چیست؟

7- فرضیه پژوهش

فرضیه اجمالی این تحقیق این است که؛ روش امام خمینی (ره) برای تولید اندیشه سیاسی - فقهی و پاسخ به مسایل سیاسی، دارای عناصر و مؤلفه‌های کارآمد است. این عناصر در ایجاد رابطه منطقی بین دو حوزه «نصوص دینی» و «موضوعات و مفاهیم سیاسی» نقش کلیدی دارند. مهم‌ترین مؤلفه‌های فوق‌الذکر: «نگاه پرننگ به عقل»، «تخصص‌گرایی»، «توجه به زمان و مکان»، «قاعده مصلحت»، «رویکرد حکومتی به فقه»، «نگاه نظام‌وار به نصوص و موضوعات فقه سیاسی»، «رویکرد اجتماعی و حکومتی نسبت به نصوص دینی و مکلفین»، می‌باشد.

شیوه اجتهادی وی به علت «اجتماعی و حکومتی» بودن به گونه‌ای است که مسایل و موضوعات سیاسی را در بستر تحولات زمان و مکان (روابط پیچیده اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی زمان و مکان، داشتن شناخت نسبت به فرصت‌ها و تهدیدات قدرت‌های بزرگ و داشتن بصیرت نسبت به نقاط قوت و ضعف‌های ایران و جهان اسلام) ارزیابی و احکام آنها را استنباط می‌کرد.

لازمه منطقی مؤلفه‌های فوق‌الذکر این‌که حضرت امام می‌فرمایند: «اجتهاد جامع» است که نهایتاً لازمه اجتهاد جامع، «نظریه فقه حکومتی» است. خصلت جامع بودن فقه حکومتی حضرت امام بگونه‌ای است که تمامی مفاهیم بظاهر تعارض نما را در درون خود «هم نشین» و «هم آوا» می‌کند و لذا شبهه پارادوکس و دوگانگی مبنائاً (هم به لحاظ مبنای انسان‌شناسی و هم به لحاظ مبانی کلامی و فقهی) منتفی است.

8- نوآوری پژوهش

چنانچه در سابقه پژوهش آمد، نوآوری این نوشتار، توجه ویژه آن به شیوه اجتهادی امام، به عنوان یک «مدل کارآمد» در تولید اندیشه سیاسی است. از این رو؛ تلاش می‌نماید تا با

کمک «شیوه اجتهادی امام خمینی» الگوی پژوهش خود را بازسازی و تدوین نماید. اجتهاد که در لغت به معنای جهد و کوشش است، در اصطلاح^(۱) اصولی «ملکه و حالتی است که به واسطه آن، شخص فقیه و مجتهد قادر می‌شود تا احکام شرعی را از ادله اربعه استخراج نماید.»^(۲) شیوه اجتهادی امام، روشی است که تلاش می‌نماید تا با توجه به نقش زمان و مکان و شناخت کارشناسانه مسایل و موضوعات تخصصی اجتماعی - سیاسی^(۳) و بهره‌مندی از روش‌ها و مکاتب اجتهادی فقهای پیشین، موضوعات و مسایل پویای سیاسی و اجتماعی را از مجرای آرمان‌ها و منابع اصیل، تبیین نماید. ایجاد رابطه پویا و تعادلی بین، ملت و ولایت، جمهوریت و اسلامیت، حق و تکلیف، مقبولیت و مشروعیت، نشان از روش اجتهادی هوشمند و پویای ایشان، نسبت به عناصر بظاهر متضاد و متعارض فوق است. لازمه جامعیت روش اجتهادی حضرت امام، تولید دائمی اندیشه سیاسی از مجرای شریعت و شناخت کارشناسانه موضوعات تخصصی سیاسی از مجرای دانش‌های متعارف، به منظور حل مسایل نظام سیاسی و دولت است. در واقع فقه امام، حکومتی به معنای عام خودش و متأثر از تحولات زمان و تغییرات موضوع است و لذا وی، اجتهاد فقیهان ناآگاه به زمان و مکان را، در عرصه حکومتی ناکارآمد می‌دانستند.^(۴)

به عبارت دیگر، دولت و نظام سیاسی ایران از منظر امام خمینی (ره)، دارای دو سطح مفاهیم متفاوت و مکمل همدیگر هستند که ماهیت اندیشه سیاسی وی را جامع و به تعبیری دو ساحتی می‌کند. یک دسته مرتبط با مفاهیم حکومتی و حاکمیتی است که در عرصه قدرت سیاسی و نهادهای رسمی قرار دارند. دسته دوم، مفاهیم نظارتی و مشارکتی هستند که در قلمرو قدرت اجتماعی و نهادهای غیررسمی قرار دارد. هر کدام از آن دو، به مثابه یکی از دو

1- مفهوم اجتهاد در لسان فقه، دو استعمال و کاربرد (به عنوان شیوه و به عنوان ملکه) متفاوت دارد. ولی در لسان امام خمینی اجتهاد فراتر از آن دو می‌باشد. ایشان اجتهاد را؛ فعل قاعده‌مند و ملکه نفسانی معطوف به زمان و مکان می‌دانند. در این باره در بحث مفاهیم، ذیل مفهوم اجتهاد، با تفصیل بیشتری بحث خواهیم کرد.

2- آخوند خراسانی، *کفایه الاصول*، ج 2، ص 422.

3- *صحیفه امام*، ج 21، پیشین، ص 289.

4- همان.

رکن اساسی جامعه سیاسی محسوب می شود. به نحوی که فقدان یکی از آن دو، موجب چالش و بحران نظام سیاسی می باشد.

در واقع اندیشه و کنش پویای سیاسی هوشمندانه که از شیوه اجتهادی جامع الاطراف امام سیراب می شود، می تواند به مسایل سیاسی هر عصری پاسخ اجتهادی کارآمد بدهد. به عنوان نمونه و مطالعه موردی، می توان به شبهه «ساخت دوگانه قدرت» اشاره کرد که ایشان بین مفاهیم آرمانی و واقعی، ولایت و دولت، مشروعیت و مقبولیت، دین و سیاست (فضای تعارض نماها) تعامل منطقی ایجاد می کند که این فضا اولاً: از مجرای شریعت و نصوص دینی می گذرد. ثانیاً: هوشمندانه و از مجرای موضوع شناسی تخصصی با توجه به تحولات اجتماعی و حکومتی می گذرد، ثالثاً: افق های حاکمیت سیاسی و نظارت مردمی را با روشی منطقی و از مجرای مبانی اعتقادی، به هم گره می زند و زمینه ایجاد نهادهای نظارتی غیررسمی را به مثابه مهم ترین راهکار برای جلوگیری از انحراف و کج تابی قدرت سیاسی، مورد توجه قرار می دهد. در واقع نوآوری این رساله؛ کاوش نظری در زوایای پنهان نص شناسی، مسأله شناسی و موضوع شناسی سیاسی امام، از حیث مؤلفه ها و قانون مندی حاکم بر آن و تأثیر آنها بر شیوه اجتهادی امام و تأسیس نظریه فقه حکومتی و نیز کاربرد این نظریه در پاسخ به ساخت به ظاهر دوگانه قدرت می باشد.

ادعا این است که؛ وی مسایل و موضوعات احکام سیاسی را «افعال اجتماعی، حکومتی و نظام وار» می دید. به عبارت دیگر، موضوعات سیاسی اجتماعی از منظر ایشان فراتر از فعل مکلفین (بما هو مکلف) بوده است. چون وی در عرصه تولید اندیشه سیاسی و کنش سیاسی؛ موضوعات سیاسی را در متن نهادها، نظام ها و روابط پیچیده اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی (به شکل یک جریان و کل به هم پیوسته و حکومتی) ملاحظه می کرد. اما این ارتباط تعاملی میان نصوص سیاسی به عنوان «خطابات قانونی حکومت» و موضوعات سیاسی به عنوان «موضوعات حکومتی و نظام وار» که سرشت شیوه «اجتهاد متجزی سیاسی پویای» امام خمینی (ره) در آن نهفته است، کمتر مورد کالبد شکافی قرار گرفته است. در واقع درک اندیشه و رفتار سیاسی امام تنها از ترکیب منطقی و تعاملی سه کلید واژه مهم (1- فهم سیستمی و

حکومتی نصوص، 2- فهم نهادی و سیستمی موضوعات و مسایل جاری در بستر زمان و مکان، 3- نسبت سنجی نص و موضوعات اجتماعی از مجرای اجتهاد پویا) قابل ردیابی است. در شیوه اجتهادی مصطلح فهم اجتهادی با تفسیر نصوص در چارچوب موضوعات فردی، منتزع و ایستا پیوند دارد. ولی در شیوه اجتهادی امام، فهم اجتهادی با نصوص و موضوعات نظام‌وار و اجتماعی ارتباط می‌یابد. از این رو؛ نه تنها پاسخ‌گوی مسائل زمان خود در بستر تحولات است، بلکه ظرفیت برنامه‌ریزی و طراحی زندگی سیاسی مطلوب برای آینده را نیز دارد. بدین لحاظ «پروژه‌سازی» برای «جریان سازی» آموزه‌های دینی از پتانسیل‌های مهم شیوه اجتهادی امام است که تاکنون به آن توجه درخور نشده است. نکته مهمتر آن که؛ تاکنون در مورد حاکمیت و قدرت سیاسی از منظر امام خمینی (ره) زیاد بحث شده است ولی در خصوص رابطه تعامل فقهی میان قدرت اجتماعی و قدرت سیاسی کمتر تأمل شده است.

فهم موضوع (در درون زمان، مکان، نظامات اجتماعی و سیاسی) ← فهم نصوص (با نگاه اجتماعی، نظام‌واره ای و حکومتی) ← فهم اجتهادی جامع الاطراف (نسبت سنجی پویا بین نصوص و موضوعات) احکام الزام آور سیاسی ← (تولید اندیشه فقهی - سیاسی پویا)

9- پیش فرض‌ها

الف) توان‌مندی روش اجتهادی حوزه‌های شیعی، در عرصه زندگی سیاسی اجتماعی و تولید اندیشه سیاسی: به همان ادله‌ای که روش اجتهاد بهترین ابزار عقلی برای کشف و استنباط احکام تکلیفی فردی مسلمان است به همان ادله، مکانیزم اجتهاد، مطمئن‌ترین شیوه برای تولید اندیشه سیاسی و پاسخ به مسائل پیچیده اجتماعی، نیز است.

ب) غلبه دستورات اجتماعی اسلام بر احکام فردی: از منظر امام «اسلام تمامش سیاست است»^(۱) حتی «سیاست مدن از اسلام سرچشمه می‌گیرد»^(۲).

«یک دوره کتاب حدیث که حدود پنجاه کتاب است، سه - چهار کتاب مربوط

به عبادات و وظایف انسان نسبت به پروردگار است؛ مقداری هم مربوط به اخلاقیات

1- همان، ج 1، ص 270.

2- همان.

است، بقیه همه مربوط به اجتماعیات، اقتصادیات، حقوق، سیاست، و تدبیر جامعه است.»^(۱)

و لذا حکومت فلسفه عملی احکام و بدون آن اجرای احکام محال است.^(۲) بدین لحاظ پیش فرض مهم اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) این است که، تحقیق و تأمل در نصوص دینی برای تولید اندیشه و نظریه سیاسی، بدون بصیرت سیاسی اجتماعی و شناخت روابط پیچیده نظام‌های سیاسی حاکم بر دنیا، غیر ممکن است. از آنجایی که اسلام دین جامع و مدعی اداره و مدیریت فقهی و حکومت جهانی است، لازمه آن اجتماعی و حکومتی بودن دستورات اسلام است.

ج) اکنون روش اجتهاد، بعلت طی نمودن فرایند تکاملی در ادوار گذشته، متکامل‌ترین شیوه برای پاسخ به مسائل پیچیده در موضوعات مختلف است:

اصول و قواعد استنباط امروز با هزار سال پیش و هفتصد سال پیش متفاوت است. ... از نظر فقه‌های عصرهای اخیر، آن نوع بینش و آن طرز تفکر منسوخ است، زیرا بینش‌های نوتر و عمیق‌تر و وسیع‌تر و واقع بین‌تر از آن آمده و جای آن را گرفته است؛ همچنان که پیشرفت دانش‌های حقوقی و روان شناسی و جامعه شناسی در عصر حاضر، امکان تعمق‌های بیشتری در مسائل فقهی به وجود آورده است.... از اینجا به خوبی می‌توانیم بفهمیم که اجتهاد یک مفهوم نسبی، متطور و متکامل است و این نسبت از دو چیز ناشی می‌شود؛ قابلیت استعداد پایان ناپذیر منابع اسلامی برای کشف و تحقیق و دیگر تکامل طبیعی علوم و افکار بشری.^(۳)

10- روش، متغیرها و مفاهیم پژوهش

روش پژوهش این نوشتار تحلیلی- استنادی معطوف به فلسفه مضاف است.

1- ولایت فقیه، پیشین، ص 5.

2- صحیفه امام، ج 21، پیشین، ص 289.

3- مطهری، مرتضی، خاتمیت، قم: صدرا، 1378، صص 141-158.

متغیر مستقل آن «شیوه اجتهادی جامع امام خمینی» و متغیر واسط آن تولید «دانش و فقه حکومتی جامع» (تولید اندیشه فقهی - سیاسی چند وجهی و یا به تعبیری دو ساحتی) و متغیر وابسته آن پاسخ اجتهادی به شبهه و مسأله «اندیشه سیاسی دوگانه و تعارض نما» است. مفاهیم تحقیق عبارتند از: اجتهاد، نقش، شیوه، اندیشه سیاسی، مسایل سیاسی، موضوع شناسی، نص شناسی.

11- سازمان دهی پژوهش

این رساله با هدف کالبدشکافی شیوه اجتهادی امام به عنوان الگو و روش تولید اندیشه سیاسی، به منظور فهم سرشت تفکر سیاسی و ماهیت چند وجهی و یا به تعبیری دوساحتی دانش سیاسی امام، نگارش می یابد. نظر به ارتباط تنگاتنگ اجتهاد پویا با نصوص نظام وار (خطابات قانونی و اجتماعی) و موضوعات سیال و نظام وار (موضوعات تخصصی سیاسی - اجتماعی): در **بخش اول**: با کمک مباحث کلی و نیز مفاهیم کلیدی رساله، چارچوب نظری و الگوی تحقیق که مبتنی بر فهم تفسیری و تحلیل مفهومی است را ترسیم نمودیم. در **بخش دوم**: به منظور دستیابی و فهم عناصر شیوه اجتهادی حضرت امام، به مطالعه سرشت «نص شناختی» و نیز «موضوع شناختی» امام پرداخته شد و در ادامه پیوندهای دوسویه آن دو را، از مجرای روش اجتهادی امام بررسی خواهیم کرد. تا از این طریق، دیدگاه امام که اجتهاد مصطلح را برای تولید اندیشه سیاسی حکومتی و اداره کشور کافی نمی دانستند تبیین گردد. بدین لحاظ مسأله مهم در این رابطه عبارت است از: شناخت درست حکومت و جامعه، چگونه ممکن می شود؟ چرا اجتهاد مصطلح (اعم از مکاتب اجتهادی نجف و سامراء) قدرت تولید اندیشه سیاسی و اداره جامعه و حکومت را ندارند؟ شناخت موضوعات پیچیده جامعه و سیاست، نیازمند چه مقدمات و ابزارهایی است؟ چه علومی در شیوه اجتهادی متداول باید وارد و رشد نماید تا روش اجتهاد، علاوه بر استنباط احکام فردی، قدرت و توانایی حضور در روابط پیچیده حکومت داخلی و نظام بین المللی را دارا شود؟ پرسش های فوق و دیگر پرسش های مرتبط، از جمله دغدغه های بخش اول و دوم، جهت رمزگشایی از شیوه اجتهادی

امام خمینی و تأثیر آن بر سیاست می‌باشند. در بخش سوم رساله، با الهام از نتایج به دست آمده از مباحث مفهومی و نظری بخش نخست و دوم، نقش شیوه اجتهادی امام خمینی را در پاسخ به شبهه تعارض نما و ساخت دوگانه قدرت سیاسی به عنوان یک مسأله سیاسی، مورد بررسی قرار خواهیم داد. در آنجا نشان خواهیم داد که تفسیر موسع و کارآمد وی از نصوص دینی چه ارتباطی با سیاست پیدا می‌کند. تبیین تعارض نمای انسان دو ساحتی و نیز مشروعیت و مقبولیت، دو عرصه‌ی دیگر برای تطبیق و آزمون مدل و نظریه پیش گفته این رساله می‌باشد.